

Дробот М. Ісламський вектор релігійної політики німецької військової адміністрації на території окупованого Криму в 1941-1944 рр. / Микола Дробот // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : збірник наукових праць / ред. кол.: О. А. Мельничук (гол. ред.), Ю. Зінько (заступ. гол. ред.), А. Войнаровський (відповід. секретар) та ін.; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця : ВДПУ, 2023. – Вип. 45. – С. 43-51. –
DOI: <https://doi.org/10.31652/10.31652/2411-2143-2023-46-43-51>

Микола ДроботУкраїнський державний університет імені Михайла Драгоманова
аспірант (Україна)e-mail: nikvadro@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1761-5936>Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/AGF-5015-2022>**Ісламський вектор релігійної політики німецької військової адміністрації на території окупованого Криму в 1941-1944 рр.**

Анотація: *Метою статті є простежити реалізацію релігійної політики німецької військової адміністрації щодо мусульман Криму із урахуванням розбіжностей підходів німецької еліти. Методологія дослідження ґрунтується на використанні як загальнонаукових методів дослідження (аналіз і синтез, системний аналіз, конкретизація, аналогія), так і методів дослідження історичних наук (історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний), принципами історизму, системності, науковості та верифікації. Наукова новизна роботи полягає у виявленні та детальному вивченні релігійної політики німецької військової адміністрації в Криму щодо мусульманства, а також розкритті політичного конфлікту інтересів військової адміністрації та центрального керівництва в Берліні щодо її реалізації в Криму. Висновки. Німецька еліта Третього Рейху була неоднорідною, тому серед неї виникли два підходи щодо реалізації окупаційної політики на Сході – «пруський» та «національний». Ці два підходи і відобразились в мусульманському векторі релігійної політики, а саме: послідовники «пруського» підходу призначали на адміністративні посади російських колаборантів, що періодично шкодило релігійній політиці; в цілому, представники «національного» підходу вбачали в посиленні кримського мусульманства як можливість розширення німецького впливу на мусульман СРСР. Німецька релігійна політика відносно мусульман Криму переслідувала військові цілі – забезпечення людськими ресурсами німецької військової формування та надійного тилу Вермахту. Нацистсько-мусульманські взаємини в Криму були в цілому плідними в площині відновлення релігійних прав і свобод, але існували два проблемні моменти всього ісламського вектору релігійної політики німецької військової адміністрації – це відновлення Кримського муфтіяту та юридичної законності вакуфу.*

Ключові слова: іслам, релігійна політика, Крим, кримські татари, військова адміністрація, муфтіят, вакуф.

Постановка проблеми. Актуальність заявленої теми дослідження полягає в тому, що події в Криму, починаючи з 2014 року і до нині, потребують ретроспективного аналізу окупації півострова часів Другої світової війни. В контексті вивчення в цілому окупаційної політики та релігійної політики німецької військової адміністрації слід звернути увагу та розкрити ісламський вектор релігійної взаємодії окупантів із місцевим «Мусульманським Світом».

Звісно, будь-яка окупаційна політика держави-творця «нового порядку» носить експлуатаційний характер, маючи у перспективі реалізацію важливого питання - полегшити собі завдання утримання захопленої території в сфері своїх власних інтересів.

Крим періоду Другої світової війни був специфічним окупованим регіоном, де переплелися інтереси окупаційної влади, а саме: переселенська політика жителів півострова в перспективі та заселення сюди представників вищої раси – німців, залучення мусульман до тісної співпраці, використання мусульманських добровольців у війні із більшовизмом, використання Криму як «вітрини» релігійної політики для мусульман світу, але передусім - утримання його в сфері своїх інтересів та ін.

Важливим напрямом діяльності окупаційної влади в Криму являється ісламський вектор релігійної політики німецької військової адміністрації щодо кримських татар в 1941 – 1944 рр. Ця ісламська складова релігійної політики в окупованому Криму також продемонструвала внутрішній конфлікт в середовищі німецької еліти в підходах щодо її реалізації.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Аналізуючи історіографічну базу даної проблеми, слід відмітити, що радянська історіографія досить широко та однобічно висвітлювала нацистську окупаційну політику на території Криму. Досить ґрунтовно вивчалися теми, пов'язані зі злочинами окупантів проти мирного населення, економічним і культурним пограбуванням захоплених територій, партизанським рухом і т. п. Однак з поля зору радянських дослідників абсолютно випадали такі аспекти, як національна політика нацистів, церковне відродження, військовий і політичний колабораціонізм радянських громадян, методи і засоби психологічної

обробки населення. Саме так нацистський «новий порядок» висвітлюється, наприклад, в монографії А. В. Басова (Басов, 1987) та ін.

Російська історіографія заявленої проблеми поступово відходить від ідеологізації історії окупації, проявляла інтерес головним чином до кримськотатарського колабораціонізму при мінімумі уваги до релігійного фактору. Як правило, проблема колабораціонізму кримчан в поєднанні з мусульманським релігійним фактором, досліджується в контексті нацистського окупаційного режиму на території Криму, Голокосту, підпільної боротьби тощо. Саме про це йдеться в роботах А. Р. Вяткіна (Вяткин, 2005), А. В. Єфімова (Ефимов, 1999), Н. В. Яблоновської (Яблоновская, 2005) та ін.

В українській історіографії німецька окупаційна політика у Криму розглядається в роботах загального характеру або в публікаціях, присвячених депортації 1944 року. Прикладом такого підходу можуть служити наукові студії Г. Т. Бекірової (Бекирова, 2008), М.І. Кирюшко та О.Є. Бойцової (Кирюшко, Бойцова, 2005), яким притаманне помітне відстеження мусульманського релігійного фактору в німецькій окупаційній політиці. Відходом від цієї традиції можна вважати дослідження історика О.В. Романька (Романько, 2003; Романько, 2009; Романько, 2014; Романько, 2018). Автор зробив комплексний аналіз нацистської окупаційної політики в Криму із акцентом на формування мусульманських добровольчих частин німецьким командуванням.

У західній історіографії домінувала позиція розгляду Криму в контексті так званої «Східної політики» (за назвою Рейхсміністерства). Цю тему вперше підняв американський історик А. Даллін у своїй праці «Німецька влада в Росії 1941-1945» (Dallin, 1981). Саме він виявив значні протиріччя між різними структурами німецького військово-політичного керівництва в боротьбі за здійснення «східної політики». Після 2014 року стає помітною тенденція зацікавленості західної історичної науки до «кримського питання» та взаємовідносин «Іслам-Захід». У західній історичній традиції методологія школи Анналів стала прикладною для висвітлення подій Другої світової війни 1939-1945 рр., що можна простежити у праці Давида Мотаделя «Іслам та Нацистська німецька війна» (Motadel, 2014). В ній автор комплексно вивчає питання співпраці мусульман Європи із нацистською Німеччиною, розкриває їх інтереси та перспективи цієї співпраці.

Новизною цієї наукової статті є виявлення та глибоке вивчення релігійної політики німецької військової адміністрації в Криму щодо мусульман, а також розкриття конфлікту інтересів військової адміністрації (Вермахт, СД, СС) та центрального керівництва (Міністерства Східних територій) щодо її реалізації в цьому регіоні.

Ґрунтовний джерелознавчий матеріал містять також дослідження історика О.В. Романька, який опрацював фонди державного архіву АРК (нині РК РФ), державного архіву Росії, фонди російського архіву соціально-політичної історії, архіву нової історії у Варшаві та ін. Також автор використовує Звіт генерал-комісара Криму про свою поїздку по містам Криму в грудні 1941 року (ЦДАВО, ф.3206, оп.2, спр. 87, арк.19-26).

Цікавими є також роботи британського історика Д. Мотаделя, який опрацював німецькі матеріали Федерального військового архіву, Архіву інституту сучасної історії, Архіву управління військово-історичних досліджень міністерства оборони Німеччини та ін. Для аналізу і систематизації релігійної політики щодо мусульман автор скористався наступними надрукованими матеріалами: Статут Татарського комітету Сімферополя, Інструкції Верховного Командування 11 армії від 9 січня 1942 р., Звіт Хентіга від 10 квітня 1942 р., Звіт Хафнагеля за лютий 1943 р., Звіт Сіверса від 20 березня 1942 р., Звіт кримського командування СС і поліції за серпень 1943р., Наказ військового командування Криму до міського командувань Севастополя від 17 лютого 1943 р., Наказ військового командування Криму до міських та польових командувань від 30 березня 1943 р., Звіт штабу групи армії «А» за липень 1943 р., архів Верховного Командування Вермахту від 31 жовтня 1943 р., Звіт айзатцгрупи «Д» від 17 лютого 1942 р., Звіт польової комендатури №751 від 31 травня 1942 р., Звіт командування армійського тилу №553 від 7 травня 1942 р., Звіт Сімферопольського центрального мусульманського комітету 1943 р., Звернення командування СС та поліції у Криму до Військового Командування Криму від 31 березня 1943 р.

Мета статті. Метою дослідження є простежити реалізацію релігійної політики німецької військової адміністрації щодо мусульман Криму із урахуванням розбіжностей підходів німецької еліти. Відповідно до мети автором поставлені наступні завдання: дослідити сутність релігійної політики щодо мусульман Криму, систематизувати структуру реалізації релігійної політики щодо кримського мусульманства та її складові, обґрунтувати наявність конфлікту інтересів місцевої військової влади та центральної у Берліні, уточнити основні питання конфліктності в релігійній політиці мусульманських лідерів та окупаційної влади.

Виклад основного матеріалу. Ще до початку війни Німеччини із СРСР нацистські правлячі кола, крім розробки плану «Барбаросса», займались вирішенням проблем

адміністрування майбутніх територій після «вдалого бліцкригу 1941 року». В цьому була проблема, оскільки питання національної політики окупованих території СРСР стало базовою суперечністю між німецькою політичною елітою через домінування двох підходів вирішення національних чи релігійних проблем, а саме: «пруський» та «національний» (Романько, 2014, с.22). Прибічники «пруського підходу», (переважно офіцери вермахту середньої та частково вищої ланки; покоління, що свідомо генерувались в «імперські часи»; члени НСДАП після 1933 р.) вбачали, що всі антибільшовицькі проблеми окупаційної політики варто вирішувати спираючись на росіян, як багаточисельної «титульної нації» СРСР, оскільки інші національні рухи їм здавались слабкими. Прибічники другого підходу, що мали яскраво вираженого лідера А. Розенберга, були малочисельними. Вони відстоювали сепарацію народів СРСР. Відповідно, прибічники цих двох підходів до національної політики окупованих території по-різному вбачали як варто реалізувати в її контексті релігійне питання (кому надавати активніше релігійні преференції).

Через місяць від початку німецько-радянської війни А. Гітлер підписав наказ від 17 липня 1941 році про створення міністерства окупованих східних територій та адміністративних одиниць на Сході. Відповідно, на радянських територіях мало функціонувати 5 райхскомісаріатів (Московія, Остланд, Україна, Кавказ і Туркестан), що мали поділятися на генеральні округи. Юридично всі окупаційні органи розпочали функціонувати з 1 вересня 1941 р. А. Розенберг передбачав створення на території Криму, а також Херсонської та Запорізької областей генеральний округ «Крим» із загальною площею 52 тис. км² і населенням близько 2 млн чоловік. Центром округу мав бути Сімферополь. Планувалось, що Генеральний округ «Крим» мав бути складовою Рейхскомісаріату «Україна», а генеральним комісаром мав стати А. Фрауенфельд, який так і не зміг приступити до виконання своїх повноважень, оскільки територія півострову була найближчим тиловим районом німецької армії. Отож, всю повноту влади на території Криму здійснювала німецька військова адміністрація. В цілому, позиція А. Розенберга про входження Криму до Райхскомісаріату «Україна» суперечила його «національному підходу» реалізації окупаційної політики. Саме тому в далекій перспективі розглядалось питання германізації півострова («управління із Берліну») та евакуації його населення. Цей «розенберговський компроміс» підтримував фюрер, вказуючи наступне: «Я думаю, що це чудова ідея. Крім цього, я вважаю, що Крим і кліматично, і географічно підходить тірольцям...» (Романько, 2014, с.23), зазначаючи при цьому, що «ми зобов'язані зберегти в Криму ту частину населення, яка дивиться в нашу сторону і вірить в нас» (Dallin, 1981, с. 257).

Восени 1941 року німецько-румунські війська на чолі з генералом Еріхом фон Манштейном захопили Крим (Манштейн, 1999, с. 100). Керівництво Вермахту в Криму, за сприяння СС, зокрема Einsatzgruppe D (на цей час очолював Отто Олендорф) приступили до реалізації окупаційної політики. Захоплення і утримання Криму було стратегічною задачею німецької військової адміністрації, тому генерал Е. Манштейн прихильно ставився до відновлення релігійного життя населення Кримського півострова. Враховуючи специфіку народонаселення Криму, німецьке керівництво надавало пріоритет у вирішенні релігійного питання мусульманському кримськотатарському народу, а вже потім іншим другорядним релігійним групам. Політична стратегія у вирішенні цього питання мала відповідати трактуванням особисто А. Гітлера («завдання релігії - допомагати владі тримати населення у покорі») та «Закону про віротерпимість», що був виданий 19 червня 1942 року в Берліні. Згідно цього закону всі релігійні організації могли легально функціонувати на основі реєстрації у відповідних органах окупаційної влади. Останні отримували право заборонити богослужіння будь-якого священнослужителя, якщо він був звинувачений органами окупаційної влади «у неблагонадійності».

У Криму, згідно перепису 1939 року, проживало приблизно 250 000 татар-мусульман, що складало майже 20% населення півострова. (Романько, 2009, с.100; Гуркович, 1996, с.40). Саме тому німецька військова адміністрація пішла на поступки кримським мусульманам у напрямі відновлення релігійної свободи. Відразу після захоплення території Криму генерал Е. Манштейн закликав керівництво ставитись прихильно до ісламу. У своєму наказі від 20 листопада 1941 р., він вимагав, щоб "єврейська більшовицька система" була "знищена раз і назавжди". Водночас генерал наказував місцевим військовим комендатурам добре відноситись до мусульманського населення з метою в подальшому залучити їх до тісної співпраці: "Потрібно проявляти повагу до релігійних звичаїв, особливо магометанських татар..." (Motadel, 2014, с.263). В рамках цієї позиції в Криму розпочали функціонувати мусульманські комітети (в Євпаторії, Ялті, Алушті, Карасубазарі, Старому Крими та Судаку). Першим із них був Сімферопольський, відкритий в грудні 1941р., його очолив Д. Абдурешидов. Сімферопольський мусульманський комітет німецька влада розглядала головним, але при цьому забороняла офіційно використовувати приставку «кримський», а тільки «сімферопольський».

Цей комітет складався із 18 чоловік: президента, двох замів і 15 членів, які затверджувались начальником поліції безпеки і СД генерального округу «Таврія». Комітет складався із 5 відділів (боротьба з бандитизмом, комплектація в/ч добровольців, поміч сім'ям добровольців, пропаганда і агітація та релігійний). Саме релігійний відділ втілював у життя нацистську окупаційну релігійну політику.

У подальших інструкціях Вищого командування для 11-ї армії від 9 січня 1942 року генерал Манштейн доводив свою позицію тим, що «татари є набожними мусульманами» і що «іслам потрібно поважати» (Motadel, 2014, с.151). Протатарську лінію генерала Манштейна підтримував Вернер Отто фон Хентіг, офіцер зв'язку закордонного відомства при його 11-й армії, який став невпинним пропагандистом поступливої політики щодо мусульманських татар та ісламу. У своєму листі від 11 жовтня 1941 року він писав до свого старшого колеги Макса фон Оппенгейма, що військова адміністрація в Криму приділяє «найбільшу увагу» до «мусульманської проблеми» (Motadel, 2014, с.154).

У перші місяці окупації Криму німецька військова влада, разом із мусульманськими комітетами в сфері релігійної політики, визначила наступні орієнтири співпраці: відновлення релігійних урочистостей тижневого та річного циклу, відновлення функціонування мечетей та будівництво нових, відновлення релігійної освіти в татарських школах та медресе, а також релігійну пропаганду через ЗМІ.

Відносно релігійних урочистостей тижневого та річного циклу слід зазначити, що спочатку офіційним днем відпочинку було проголошено неділю, але у деяких районах мусульманам вдалося переконати німецьку окупаційну владу призначити день відпочинку на п'ятницю. Лише 30 березня 1943 року Верховне командування Криму остаточно дало наказ визнати п'ятницю загальним днем відпочинку для мусульман. Крім того, практика святкування основних релігійних свят була повністю відновлена. Так, 14 серпня 1943 року командування німецької армії дозволило мусульманському населенню, крім дня відпочинку, відзначити інші мусульманські релігійні свята. На всьому півострові урочистості Мавліда мали відбуватися 19 березня, кінець Рамадану святкували 1 жовтня, Курбан-Байрам - 8 грудня, а ісламського Нового року - 28 грудня 1943р.

Нерідко святкування носили спільний німецько-мусульманський характер. Наприклад, у Сімферополі німецькі військовослужбовці брали участь у великому святкуванні Рамадану разом з мусульманськими добровольцями Вермахту. «Це було черговим доказом дружби та доброї співпраці, і дня свободи», - повідомляв пропагандистський журнал Вермахту для мусульманських солдатів (Motadel, 2014, с.152). Все більше релігійні ритуали та бенкети ставали політизованими. Німецькі звіти Einsatzgruppe D від 15 лютого 1942 р. та міської комендатури Карасубазару (із 1944 р. - Білогірськ) від 28 квітня 1942 р. акцентують увагу на зростанні кількості молитов вдячності та звернень до Аллаха за Вермахт і особисто Гітлера. Навіть було організовано захід, де звучали не тільки молитви та публічні заяви про вірність німецькій владі, але також проведено масову церемонію обрізання 50 дітей. Крім того, у деяких районах півострова мусульманські лідери розпочинали збирати гроші для Східної кампанії німецького диктатора.

Слід відзначити, що у звітах німецької військової адміністрації Криму неодноразово повідомлялось про розвиток релігійного життя на півострові, особливо серед мусульманського населення. Навіть молоде покоління татарського походження, яке за радянської влади було релігійно байдужим, нині підтримувало загальні народні звичаї та мусульманські традиції. Офіційний представник німецької армії в березні 1942 року відзначав наступне: «Татари є мусульманами, і взагалі сприймають свою релігію серйозно, не будучи при цьому фанатиками» (Motadel, 2014, с.151). Через рік у звіті керівників СС та поліції про ситуацію в Криму зазначалось, що «на відміну від православних християн, серед татар участь молоді у релігійному житті постійно зростає, особливо в сільській місцевості» (Motadel, 2014, с.155). Досить суттєві зміни в мусульманському релігійному житті були пов'язані з відновленням та відкриттям мечетей, які раніше заборонила радянська влада. Британський історик Давид Мотадель на основі німецьких архівів стверджує, що лише в 1943 році було відновлено 150 мечетей, разом із 100 тимчасовими молитовними будинками, якими керували загалом 400 мусульманських священнослужителів (Motadel, 2014, с.153). Що могло збільшувати участь татарської молоді в релігійному житті. Крім цього, згідно звітів Сімферопольського мусульманського комітету в Криму активно запроваджувалась релігійна освіта в татарських школах. Паралельно планувалося відновлення роботи медресе Бахчисарая. В Євпаторії відбувся казус: 600-річне місцеве медресе, яке радянська влада використовували під склад, було реставроване і в ньому розпочали своє навчання 130 студентів, однак місцеве військове командування закрило його через два тижні. Це змусило місцевих мусульман Євпаторії поскаржитися до Сімферопольського комітету, наголошуючи на «необхідності дати дітям

релігійну освіту і боротися з безбожжям, що залишилося в спадок від більшовицького правління" (Motadel, 2014, с.154).

У Сімферополі російський адміністративний персонал відмовив проханням мусульман отримати гроші з міського фонду на відновлення мечеті. В інших місцях російські колаборанти закривали мусульманські школи. Окрім цього, як і татари-мусульмани, так і місцева влада півострова стикалися із загальним дефіцитом мусульманських спеціалістів для мечетей та шкіл. До цієї проблеми долучалися проблеми нестачі релігійних книг. У 1943 році німецька влада погодилася імпортувати із-за кордону Коран та інші релігійні видання для кримських медресе.

Перші тимчасові настанови для кримських татар, були розповсюджені Міністерством Східних територій наприкінці 1941 року. Вони наголошували на основній ролі релігії: «Найважливішим для них є вільне сповідання релігії». В інших зверненнях окупаційної влади було наступне роз'яснення: «Німецький рейх має дружнє і доброзичливе ставлення до всіх мусульман. Тому не довіряйте більшовицькій пропаганді, яка стверджує, що вас як мусульман потрібно придушити і розстріляти» (Motadel, 2014, с.159). Німці також епізодично залучалися до власних пропагандистських зусиль, наприклад, розповсюджуючи мініатюрні версії Корану. Ці набори були загальними сувенірами, які мусульмани привозили додому з Мекки протягом 30-40-х років. У звіті СС зазначалося, що релігійні подарунки також виготовлялись для вшанування окремих імамів (Motadel, 2014, с.158).

Основним інструментом релігійної пропаганди Сімферопольського мусульманського комітету був друкований орган "Азат Кирым" ("Вільний Крим"). Він заснований на початку 1942 року, редактором якого став мусульманський інтелектуал Мустафа Куртєв. Його зміст контролювали представники відділу пропаганди німецького військового командування в Сімферополі. За даними Сімферопольського мусульманського комітету, цей орган преси мав на меті посилити лояльність татар до німців, мобілізувати мусульман до Вермахту, підтримати антисемейські акції, боротьбу з масонами та комуністами. У цьому органі преси популяризувалась думка, що він підтримує відновлення "прав мусульман Криму", які були придушені "більшовицько-єврейсько-російською владою" (Motadel, 2014, с.157). В інших надрукованих статтях розкривався радянський атеїзм.

Однак, більшість публікацій мали релігійну направленість та набожність, переконували в тому, що лише дикуні не мають релігії: «Бог, Пророк, релігія та віра належать людям високої цивілізації» (Motadel, 2014, с.157). Віруючих зігрівали слова про те, що більшовицькі спроби «випустити» цивілізацію кримських мусульман зазнали невдачі, адже «Великий Бог не допустив, щоб це сталося», і що саме «за наказом Бога Адольф Гітлер врятував нас від рук цих гнобителів» (Motadel, 2014, с.158). Значна кількість статей стосувались також практичних релігійних питань повсякденного життя. Одна із них порушила фінансову проблему віруючих, оскільки багато мусульман не мають грошей, щоб принести жертву на Курбан-Байрам. Ще одна стаття стосувалась суперечок щодо виробництва вина, оскільки деякими кримськими муллами була оголошена заборона (харам) на його виробництво. Численні публікації стосувалися загальної релігійної політики в цьому регіоні.

Слід зазначити, що всі заходи по відновленню релігійної інфраструктури, відновленню мечетей та медресе німецька окупаційна влада контролювала через адміністрацію релігійних секцій, у так званих мусульманських комітетах найбільших міст Криму (Dallin, 1981, с.261; Некрич, 1978, с.19-21). Представники «пруського» підходу національної окупаційної політики вбачали в цьому можливість «підігравати» з кримськими татарами, тим самим ніби-то вони продовжували традиції мусульманських комітетів ще часів громадянської війни та німецької окупації Криму 1918 року. Помічник генерала Манштейна Хентіг своєму звіті «Татари в Криму» від 10 квітня 1942 року та в ноті для закордонного відомства під назвою «Стан так званого Туранського питання» від 25 лютого 1942 року писав, що варто німецьку політику направити в конструктивне русло кримських мусульман, оскільки завдяки ісламській релігії та концепції «туранізму» вони матимуть вагомий чинник впливу Німеччини на Кавказ, Туреччину, на весь ісламський світ (Motadel, 2014, с.151-155; Романько, 2015, с.28-29; Dallin, 1981, с.258). Сам генерал Манштейн був переконаний, що повага німців до релігійного життя місцевого населення, є ключовим фактором завоювання їх прихильності до співпраці. В своєму інтерв'ю під назвою «У переможця Севастополя», наданому кореспонденту газети National-Zeitung 20 серпня 1942 року, він зауважував: «Сьогодні татари вітають звільнення від Москви просто тому, що розрив ланцюгів поневолення, якими вони були сковані, повернув їм можливість вільної релігійної практики ісламу» (Motadel, 2014, с.151; Кирюшко, Бойцова, 2005).

11 грудня 1942 року Мусульманський комітет, заснований у Сімферополі, (також відомий як Татарський комітет Сімферополя) очолив Ереджеп Курсаїдов замість Джамілія Абдурашидова. Ереджеп Курсаїдов, був прихильником авторитетного націоналіста А. Озенбашли, який в листопаді 1942р. написав меморандум про співробітництво із німцями, що

.....
мав такі пункти, як: визнання кримських татар корінним народом і народом-союзником, визнання прав кримських татар, повернення татар на Батьківщину і їх земель, повернення земельних володінь-вакуфів, створення релігійно-національного центру – муфтіяту (Романько, 2014, с.137-149,195-203).

Релігійна політика Сімферопольського мусульманського комітету залишилась практично без змін. Найважливішим структурним підрозділом Мусульманського центрального комітету була релігійна рада, яка стала центральним релігійним осередком кримських мусульман, під керівництвом Алімсеїта Джамілова. У компетенціях ради були питання контролю, керування та координації діяльності місцевих комітетів, а також повсякденного життя мусульман півострова. Релігійна рада Сімферопольського комітету стала контролювати всі плани будівництва та ремонту мечетей, заснування нових медресе та відновлення релігійної освіти у світських школах (Motadel, 2014, с.154). В її обов'язки входило також контролювати внутрішнє життя цих установ. Хоча імамів та релігійних вчителів обирало місцеве мусульманське населення, релігійна рада центрального комітету перевіряла їх на придатність та остаточно затверджувала їх кандидатури. Нарешті, рада мала забезпечити розробку та використання єдиної навчальної програми для релігійних курсів та ісламських медресе. Ці процеси в Криму демонстрували загальні плани німецького впливу на мусульман, адже наприкінці 1942 року окупаційна влада ще більше посилювала систему управління мусульманським світом, регламентувавши інституційну структуру.

В системі реалізації релігійної політики окупаційної влади наприкінці 1942 року велике значення мали місцеві ради мечетей, що виступали як контролюючий орган громади. Ради мечетей отримували статuti з Сімферополя, а також мусили регулярно складати звіти про власну діяльність. Члени кожної місцевої громади мали обирати раду мечеті в кількості 10-15 осіб. У лютому 1943 р. органи СС повідомляли, що ряд місцевих мусульманських комітетів у Феодосії, Ялті та Бахчисараї, вже прийняли новий статут центрального комітету, і збиралися уніфікувати діяльність місцевих рад мечетей. В цілому, подібні структури німецька окупаційна влада намагалася використати у власних інтересах. У статуті Сімферопольського комітету було чітко зазначено, що його мета полягає в тому, щоб представляти мусульман та "активно підтримувати інтереси німецького вермахту, німецької цивільної адміністрації та німецької поліції" (Motadel, 2014, с.159)

Релігійна рада Сімферопольського комітету стала використовуватись для моніторингу та «врегулювання» життя мусульман, оскільки центральний комітет Сімферополя був підпорядкований СС, поліції безпеки (Sicherheitspolizei, або Sipo) та СД. Саме тому цей орган мав звітувати про свою роботу трьом інституціям одночасно. На практиці структури СС дотримувалися інколи репресивної політики, виносячи вердикти на ув'язнення релігійних осіб та імамів, яких вважали ненадійними, якщо для цього були різкі підстави (Dallin, 1981, с.261-262; Motadel, 2014,с.140-148).

Також за своїм статутом Сімферопольський Комітет мав сприяти пропагандистській діяльності окупаційної влади, використовуючи "всі напрями культурного життя" (Motadel, 2014, с.155). Саме йому було доручено розпочати пропаганду серед мусульманського населення та мобілізувати його на боротьбу проти радянських партизан. Під час церемонії відкриття мусульманського комітету Сімферополя, головуєчий імам роз'яснював, що іслам вимагає, щоб мусульмани приєдналися до німців у боротьбі проти ворога. У наступні місяці центральний комітет взяв участь в широкій ісламській пропагандистській та мобілізаційній кампанії – створення мусульманських комітетів та організація проповідей для мусульманських добровольців Вермахту та СС. Широка релігійна антибільшовицька пропаганда була здійснена в мусульманських містах та селах Криму. В сільській місцевості деякі завербовані імами у своїх проповідях поширювали німецьку пропаганду, що виходила за рамки релігійності та віри.

Між німецькою військовою владою та керівництвом мусульманських комітетів, особливо Сімферопольського, виникали конфлікти на основі політичних вимог, які мали вигляд меморандумів та петицій. Тут мали місце важливі проблеми для місцевого населення, а саме: відновлення діяльності партії «Міллі Фірка» (багато членів комітетів в минулому були в цій партії), створення татарського парламенту, татарської національної армії та незалежної держави, а також релігійних: відновлення функціонування Кримського муфтіяту та повернення володінь - вакуфів.

На цей час релігійна система - мечеті, медресе, мусульманські комітети та їх персонал потребували значних коштів. Спочатку ремонт релігійних осередків та працевлаштування мусульманських священнослужителів фінансувались в основному за рахунок пожертв населення. Традиційно, ці витрати покривались релігійними дарами – вакуфом (добровільними жертвами у вигляді нерухомих активів – будівлі, землі, пасовища). Доходи від жертв та господарської діяльності використовувались на оплату праці мусульманського духовенства,

релігійних вчителів та студентів медресе, а також на утримання мечетей, релігійного майна та інших благодійних проєктів.

13 грудня 1942 р. релігійна рада Симферопольського мусульманського комітету в обличчі Алімсеїта Джамілова направила німецькому командуванню меморандум щодо питання вакуфу (Motadel, 2014, с.160). Подякувавши «славному німецькому Вермахту» за те, що він «звільнив» кримських мусульман і відновив релігійне життя, він детально розкрив «велике і важке завдання» відродження ісламських інституцій у Криму, що потребувало величезних витрат. Німецька влада була готова вирішувати це питання лише на місцевому рівні, тому з відкриттям мечетей та релігійних шкіл колишня власність вакуфів фактично була повернута мусульманським громадам півострова. Крім того, тимчасові статuti місцевих мусульманських громад, які були прийняті взимку 1942–1943 рр., чітко зазначали майно вакуфів як джерело доходу. Відповідно до статуту місцеві ради мечетей мали управляти усіма землями вакуфів, молитовними домами, адміністративними будівлями та житловими будинками духовенства та персоналу. Їм також було дозволено збирати кошти благодійних пожертв (закят) та використовувати їх для фінансування мечетей та імамів, використовувати гроші на релігійну освіту та благодійні проєкти. Центральне релігійне правління мусульманського комітету в Сімферополі фінансувалося за рахунок вакуфних фондів, отримуючи доходи від ресторанів та інших підприємств, які, за звітами СС з весни 1943 р. приносили щомісячний дохід 10 000 рублів та благодійні пожертви (Motadel, 2014, с.161). Загалом, німецькі економічні та сільськогосподарські агентства були готові сприяти мусульманському населенню півострова у розподілі сільськогосподарських угідь. Але офіційно визнавати право вакуфів мусульманських громад німецька окупаційна влада утримувалась, оскільки воно було тісно пов'язано із питанням відновлення інституту муфтія, який традиційно керував релігійним життям у Криму.

В імперській Росії кримський муфтіят мав велике значення для мусульман навіть за межами півострова. Російська імперія використовувала муфтіяти в Уфі, Сімферополі, а пізніше, для мусульман Кавказу, сунітський муфтіят та шиїтський аль-Іслам у Тифлісі для власних цілей. Кримський муфтіят у Сімферополі, на той час, складався із муфтія, його заступника кадї аль-'аскар та шістьох кадї, відповідав за проповіді та молитви, шлюбів та розлучення, спадщину, управління мечетями та медресе і, головне, за управління вакуфом. Релігійна система управління Сімферополя, схвалена Вермахтом, багато в чому функціонувала як муфтіят, хоча вона була символічною, та менш значущою та обмеженою у своєму впливі. У своєму Меморандум від 13 грудня 1942р. А. Джамілов пов'язав питання відновлення вакуфу з питанням муфтіяту. У той же час Сімферопольський мусульманський комітет пообіцяв, що відновлення діяльності муфтія матиме пропагандистський вплив не тільки на "мусульман в Росії", а й на "весь мусульманський світ". В іншому випадку, мусульманські лідери Криму вбачали, що відновлення діяльності муфтія, посприє моральному відродженню татар як нації. Але місцева німецька військова адміністрація (військові комендатури Вермахту та підрозділи СС) добре усвідомлювала, що відновлення кримського муфтіяту створить нову потужну політичну фігуру на чолі, що може призвести до відновлення татарського націоналізму, і тому не зважаючи на позицію Рейхскомісаріату Сходу відтермінувала це рішення, пояснюючи умовами війни, не дивлячись на те, що центральна берлінська влада в 1944 році готова була задовольнити бажання кримськотатарських лідерів (Dallin, 1981, с.267-270; Motadel, 2014, с.149-153; Fisher, 1978, с.162).

Висновки. Отже, німецька релігійна політика щодо мусульман Криму переслідувала військові цілі – забезпечення людськими ресурсами німецькі військові формування та надійний тил Вермахту. Основними складовими цієї політики були питання: подолання перешкод для релігійного життя, відбудова і реставрація релігійної інфраструктури, ісламська освіта молоді, підтримка ісламських священнослужителів та релігійна пропаганда.

Ісламський вектор релігійної політики німецької військової адміністрації реалізовувався через центральний мусульманський комітет у Сімферополі, кримські мусульманські комітети та ради при мечетях Криму. При цьому, ради мечетей могли надсилати петиції відносно порушень їх релігійних свобод мусульманським комітетам, які в свою чергу могли меморандумами нагадувати центральній владі в Берліні про свої релігійні права.

Німецька еліта Третього Рейху була неоднорідною, тому серед неї виникли два підходи щодо реалізації окупаційної політики на Сході – «пруський» та «національний». Ці два підходи і відобразились в мусульманському векторі релігійної політики, а саме: послідовники «пруського» підходу призначали на адміністративні посади російських колаборантів, що періодично шкодило релігійній політиці; також представники цього підходу активно заперечували можливість відновлення Кримського муфтіяту та юридичного визнання вакуфу; в цілому, представники «національного» підходу вбачали в посиленні кримського мусульманства як можливість розширення німецького впливу на мусульман СРСР.

Нацистсько-мусульманські взаємини в Криму були в цілому плідними в площині відновлення релігійних прав і свобод, але існували два проблемні моменти всього ісламського вектору релігійної політики німецької військової адміністрації – це відновлення Кримського муфтіяту та юридичної законності вакуфу.

Подяка. Висловлюємо щиру подяку працівникам архівів та бібліотек, а також вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для написання та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Dallin, Alexander (1981). *German Rule in Russia, 1941-1945 (Study in Occupation Politics)*. Palgrave Macmillan, 727 p.

Fisher, Alan W. (1978). *The Crimean Tatars*. Hoover Institution Press, 278 p.

Motadel, David (2014). *Islam and Nazi Germany's War*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 512 p.

Басов, А.В. (1987). *Крым в Великой Отечественной войне 1941-1945*. М.: Наука, 335с.

Бекирова, Г. Т. (2008). *Крымские татары. 1941–1991 (Опыт политической истории)*. Симферополь: Тезис, 480 с.

Вяткин, А. Р. (2005). Немецкая оккупация и крымские татары в 1941–1944. *Восток*. 4. 36–54.

Гуркович, В. М. (1996). *Окупаційний режим в Криму: 1941–1944 рр. За матеріалами преси окупаційних властей*. Симферополь: Таврія, 120 с.

Ефимов, А. В. (1999). Некоторые аспекты германской оккупационной политики в отношении крымских татар в 1941–1944 гг. *Профи*. 6–7, 16–20.

Кирюшко, М. І., Бойцова, О. Є. (2005). *Ислам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу*. Київ: Світогляд, 300 с.

Манштейн, Э. (1999). *Утерянные победы*. М.: АСТ; СПб Terra Fantastica, 896 с.

Некрич, А.М. (1978). *Наказанные народы*. Нью-Йорк: Хроника, 170 с.

Романько, О. В. (2003). Газета «Голос Крыма» как источник по изучению немецкой оккупационной политики на советских территориях *Культура народов Причерноморья*. Симферополь. 43. 199–202.

Романько, О. В. (2009). *Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941-1944)*. Симферополь: Антикава, 272 с.

Романько, О. В. (2014). *Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941-1944*. М.: Центрполиграф, 440 с.

Романько, О. В. (2018). Религиозная ситуация на территории Крыма в период нацистской оккупации (1941-1944гг.). *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 93(14). 68-81.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Яблоновская, Н. В. (2005). Проблема крымскотатарского национального возрождения на страницах газеты «Азат Кърым» (1942–1944). *Культура народов Причерноморья*. 62. 107–110.

Mykola V. Drobot

Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine
postgraduate student (Ukraine)

Islamic Vector of the Religious Policy of the German Military Administration in the Territory of the Occupied Crimea in 1941-1944.

Abstract. *The purpose of the research is to trace the implementation of the religious policy of the German military administration towards the Muslims of Crimea, taking into account the differences in the approaches of the German elite. The research methods are based on the use of both general scientific research methods (analysis and synthesis, systemic analysis, concretization, analogy), and research methods of historical sciences (historical-genetic, historical-systemic, historical-comparative), principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. The scientific novelty of the work consists in the identification and detailed study of the religious policy of the German military administration in Crimea regarding Islam, as well as the disclosure of the political conflict of interests of the military administration and the central leadership in Berlin regarding its implementation in Crimea. Conclusion. The German elite of the Third Reich was heterogeneous, so two approaches to the implementation of the occupation policy in the East arose among them - "Prussian" and "National". These two approaches were reflected in the Muslim vector of religious policy, namely: the followers of the "Prussian" approach appointed Russian collaborators to administrative positions, which periodically harmed religious policy; in general, representatives of the "national" approach saw the*

strengthening of the Crimean Muslims as an opportunity to expand German influence on the Muslims of the USSR. Germany's religious policy towards the Muslims of Crimea pursued military goals - providing human resources for German military formations and a reliable rear of the Wehrmacht. Nazi-Muslim relations in the Crimea were generally fruitful in terms of the restoration of religious rights and freedoms. But there were two problematic aspects of the entire Islamic vector of the religious policy of the German military administration — the restoration of the Crimean Muftiat and the establishment of the legal legitimacy of the waqf.

Keywords: Islam, religious policy, Crimea, Crimean Tatars, military administration, muftiate, waqf.

References:

- Basov, A. V.** (1987). *Krym v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941-1945* [Crimea in the Great Patriotic War 1941-1945]. M.: Nauka, 335s. [in Russian]
- Bekirova, G. T.** (2008). *Krymskie tatory. 1941–1991 (Opyt politicheskoy istorii)* [Crimean Tatars. 1941–1991 (Experience in Political History)]. Simferopol: Tezis, 480 s. [in Russian]
- Dallin, Alexander** (1981). *German Rule in Russia, 1941-1945 (Study in Occupation Politics)*. Palgrave Macmillan, 727 p. [in English]
- Efimov, A. V.** (1999). Nekotorye aspekty germanskoj okkupacionnoj politiki v otnoshenii krymskikh tatar v 1941-1944 gg. [Some aspects of German occupation policy towards the Crimean Tatars in 1941–1944.] *Profii*. № 6-7. 16–20. [in Russian]
- Fisher, Alan W.** (1978). *The Crimean Tatars*. Hoover Institution Press, 278 p. [in English]
- Hurkovych, V. M.** (1996). *Okupatsiyni rezhym v Krymu: 1941–1944 rr. Za materialamy presy okupatsiynikh vlastei* [The occupation regime in Crimea: 1941–1944. According to the press materials of the occupation authorities]. Simferopol: Tavriia, 120 s. [in Ukrainian].
- Kyriushko, M.I., Boitsova, O.Ye.** (2005). *Islam v Krymu: relihiino-natsionalna samoidentyfikatsiia krymskotatarskoho narodu* [Islam in Crimea: religious and national self-identification of the Crimean Tatar people]. Kyiv: Svitohliad, 300 s. [in Ukrainian]
- Manshtejn, E.** (1999). *Uteryannye pobedy* [Lost victories]. M.: ACT; SPb Terra Fantastica, 896 s. [in Russian]
- Motadel, David** (2014). *Islam and Nazi Germany's War*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 512 p. [in English]
- Nekrich, A.M.** (1978). *Nakazannye narody* [Punished peoples]. Nyu-Jork: Hronika, 170 s. [in Russian]
- Romanko, O. V.** (2018). Religioznaya situaciya na territorii Kryma v period nacistkoj okkupacii (1941-1944gg.) [The religious situation in Crimea during the period of Nazi occupation (1941-1944)]. *Zhurnal rossijskikh i vostochnoevropskikh istoricheskikh issledovanij – Journal of Russian and East European Historical Research*. 93(14). 68-81. [in Russian]
- Romanko, O.V.** (2003). Gazeta «Golos Kryma» kak istochnik po izucheniyu nemeckoj okkupacionnoj politiki na sovetskikh territoriyah [The newspaper "Voice of Crimea" as a source for the study of German occupation policy in Soviet territories]. *Kultura narodov Prichernomorya – Culture of the peoples of the Black Sea region*. Simferopol, 43. 199–202. [in Russian]
- Romanko, O.V.** (2009). *Nemeckaya okkupacionnaya politika na territorii Kryma i nacionalnyj vopros (1941-1944)* [German occupation policy in Crimea and the national question (1941-1944)]. Simferopol: Antikva, 272 s. [in Russian]
- Romanko, O.V.** (2014). *Krym v period nemeckoj okkupacii. Nacionalnye otnosheniya, kollaboracionizm i partizanskoe dvizhenie. 1941-1944* [Crimea during the German occupation. National relations, collaboration and partisan movement. 1941-1944.]. M.: Centrpoligraf, 440 s. [in Russian]
- TsDAVO** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- Vyatkin, A. R.** (2005). Nemeckaya okkupaciya i krymskie tatory v 1941–1944 [German occupation and Crimean Tatars in 1941–1944]. *Vostok – East*. 4. 36–54. [in Russian]
- Yablonovskaya, N. V.** (2005). Problema krymskotatarskogo nacionalnogo vozrozhdeniya na stranichah gazety «Azat Krym» (1942–1944) [The problem of the Crimean Tatar national revival on the pages of the newspaper "Azat Karym" (1942–1944)]. *Kultura narodov Prichernomorya – Culture of the peoples of the Black Sea region*. 62. 107–110. [in Russian]

Статтю надіслано до редколегії 11.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 25.11.2023 р.